

/İqtisadiyyat-cəmiyyətin həyat üçün zəruri maddi nemət və xidmətlərlə təmin edən xalq təsərrüfatı sahələrinin məcmusu, insanların başlıca fəaliyyət sahəsidir. Elm tarixində ilk dəfə iqtisadiyyat sözünü, anlayışını qədim yunan alimləri işlətməmişlər. Yunan sözü olan –oykonomiya-iki sözdən –oykos-(ev, təsərrüfat) və -nomos-(qayda, qanun) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. İqtisadiyyat elminin inkişafında merkantilizm, leninizm, marksizm, utopik sosialistlər, klassik burjua məktəbi və s. bu kimi məktəblər və cərəyənlərin rolu olmuşdur. Respublika hal hazırda bazar iqtisadiyyatı dövrünü yaşayır. Bazar iqtisadiyyatı dedikdə azad rəbət, yeni mülkiyyət formalarının yaranması və müxtəlif iqtisadi münasibətlərin inkişafı başa düşülür.

İqtisadiyyat nədir... Hər bir şəxs öz gündəlik tələbatını ödəmək üçün müəyyən qədər qida məhsulu qəbul etməlidir. Çörək, yağ, ət və s. süfrələrə gələndə qədər uzun bir yol keçir. Məsələn: çörək hazırlamaq üçün müxtəlif peşə sahibləri əmək sərf edirlər. Əvvəlcə taxıl əkilir, suvarılır, biçilir, döyülür, buğda üyüdüür və ən nəhayət undan çörək bişirilir. Digər məhsullar da asanlıqla başa gəlmir. Bundan əlavə insanın geyim, mənzil tələbatı da ödənilməlidir. Ehtiyaclarını təmin etmək üçün hər bir ölkə vətəndaşı işləyir və müəyyən gəlir əldə edir. İnsanın yaşayışı üçün lazım olan vəsait bu gəlirlə ödənilir. Gəlir nə qədər çox olsa, tələbatda bir o qədər yaxşı ödənəcək. Əlavə vəsaitə təzə mebel, paltar, kompüter və s. almaq mümkündür. Lakin bütün hallarda gəlirlər məhduddur. Mütləq qənaət etmək lazımdır. Hər kəs müxtəlif çeşidli mallar içərisindən faydalı hesab etdiyini və imkanına uyğun gələni seçir.

Sahibkarların da öz problemləri var. Onlar da həmişə seçim qarşısında olurlar: 2 müxtəlif məhsuldan hansını hazırlamaq daha yaxşıdır. Hər məhsuldan nə qədər satışa buraxılmalıdır. Əlavə işçi cəlb etmək lazımdır mı. Yeni mexanizmlər alınmalıdır mı, yoxsa köhnələrdən istifadə etmək daha səmərəlidir. Az məsrəflərlə daha çox gəlir əldə etməyə, vəsaitləri qənaətlə xərcləməyə çalışırlar. Hansı məhsullar ölkə hazırlana bilər, hansılar xaricdən gətirilməlidir. Pulun dəyərdən düşməsinin qarşısını almaq üçün hansı tədbirlər görülməlidir.

Bunların və buna bənzər digər sualların düzgün cavablandırılmasının ölkə üçün, onun vətəndaşları üçün mühüm əhəmiyyəti var. Bütün bu məsələləri iqtisadiyyat elmi öyrənir.

İqtisadiyyat – insanların öz ehtiyaclarını təmin etmək üçün məhdud vəsaitdən necə istifadə etməsi barədə elmdir. İqtisadiyyatda qənaət vacibdir. Qənaət etmək – lüzumsuz xərclərin aradan qaldırılmasına, itkilərin azaldılmasına imkan yaradır.

İqtisadiyyat- istehsal üsullarının fərqləndirilməsi xüsusiyyətidir. İqtisad elminin adı da bu sözdən alınmışdır. Elm tarixində iqtisadiyyat sözünü, anlayışını qədim yunan alimləri işlətməmişlər. O, Ksenofontun =Ev təsərrüfatı= və ya =Ev iqtisadiyyatı= deyilən əsərinin adından götürülmüş, sonra Aristotel tərəfindən geniş şərh edilmişdir.

İqtisadiyyatın 4 növü var: 1. makroiqtisadiyyat (hər bir ölkənin və regionun iqtisadiyyatının bütövlükdə öyrənməsi deməkdir). 2. mikroiqtisadiyyat (istehsalın müəssisə və firma səviyyəsində öyrənilməsi deməkdir). 3. mezoiqtisadiyyat (bir-biri ilə üzvi bağlı sahələr kompleksidir). 4. meqoiqtisadiyyat (dünya təsərrüfatı, yəni beynəlxalq miqyasda iqtisadiyyat deməkdir).

Fənnin əsas vəzifələrindən biri cəmiyyətin tələbatı ödəməsi məqsədilə onun mövcud olan bütün resurslarını səfərbər etmək və tələb olunan məhsulların istehsalına və xidmət göstərilməsinə yönəldilməkdir.

Nəqliyyat və onun mahiyyəti.

Nəqliyyat ölkəmizin iqtisadiyyatının müstəqil sahələrindən biridir. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyatın bütün əsas növləri (dəmir yolu, avtomobil, hava, dəniz, çay, və boru kəməri) vahid nəqliyyat sisteminin tərkib hissələri kimi fəaliyyət göstərir. Bu sistemin başlıca vəzifəsi: xalqın və xalq təsərrüfatının nəqliyyat xidmətinə və nəqliyyat vasitələrinə olan tələbatının ödənilməsindən ibarətdir. Nəqliyyatın fasiləsiz və etibarlı daşımaların həyata keçirilməsi üçün bütün sahələri vahid şəkildə işləməsi tələb olunur. Nəqliyyat sahəsi digər müəssisələrdən öz şaxəli olması ilə fərqlənir. Nəqliyyatda bir sıra təsərrüfat sahələri paralel fəaliyyət göstərir və xalq təsərrüfatı və əhəlinin daşınmalarına olan tələbatını ödəyir. Nəqliyyatda daşımaları həyata keçirmək üçün kompleks tədbirlər həyata

keçirmək lazımdır. Buna görə də planlaşdırmanın çox böyük əhəmiyyəti vardır. Daşıma prosesini həyata keçirmək üçün nəqliyyat vasitələrindən istifadə edirlər.

Nəqliyyatın növləri bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə daşıma işini yerinə yetirir və inkişaf edirlər. Eyni məhsul çox vaxt istehsalçıdan istehlakçıya bir neçə nəqliyyat növü vasitəsilə çatdırılır.

Hər bir nəqliyyat növünün özlərinin texniki-iqtisadi xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq səmərəli tətbiq sferası vardır. Daşımanın nəqliyyat növləri arasında səmərəli bölüşdürülməsi xalq təsərrüfatının mühüm problemlərdən biridir. Bu problemin həllinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Nəqliyyatın əsas növlərindən biriləri olan avtomobil və dəmiryolu nəqliyyatı xalq təsərrüfatının mühüm sahələrindən birinə çevrilmişdir.

Nəqliyyat sisteminin qarşısında duran əsas vəzifə-xalq təsərrüfatının və əhalinin daşımaya olan tələbatını vaxtında, keyfiyyətli, ən az xərclə və tam ödəməkdən ibarətdir. Bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün nəqliyyatın işini elmi əsaslar üzərində qurmaq tələb olunur. Nəqliyyat əsasən iki tərəfdən öyrənilir: vahid-istehsal-nəqliyyat prosesi əsasən texniki-texnoloji və iqtisadi tərəfləri ilə xarakterizə olunur. Nəqliyyatın texniki-texnoloji tərəfini bu sahənin texniki elmləri—ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə texniki istismar xassələri nəzəriyyəsi, onun layihə və konstruksiya edilməsi, texniki vasitələrin istehsalı və təmiri; nəqliyyat vasitələrinin texniki istismarı; yük və sərnişin daşımaları; nəqliyyat müəssisələrinin layihələndirilməsi və s. öyrənir. Nəqliyyatın iqtisadi tərəfini nəqliyyatın iqtisadiyyatı, təşkili, planlaşdırılması və idarə edilməsi öyrənir. Nəqliyyat sahəsində mükəmməl və bacarıqlı mütəxəssis olmaq üçün o sahədəki proseslərin hər iki əsas tərəflərini öyrənmək lazımdır.

N ə q l i y y a t t ə s ə r r ü f a t ı n ı n t ə s n i f a t ı .

Nəqliyyat vasitələrinin istifadə formalarına görə ümumi istifadə və məxsusi təsərrüfatlara bölünür ki, bu da daşımalarının xarakteri ilə bağlıdır. Daşımalar iki yerə bölünür: texnoloji və tədavül sferasındakı daşımalar. Bu bölgüyə müvafiq olaraq nəqliyyat müəssisələri iki yerə bölünür:

- ayrı-ayrı nazirlik və idarələrin tabeliyində olan nəqliyyat müəssisələri;
- ümumi istifadə nəqliyyat müəssisələri;

Birinci tip müəssisələr istehsal prosesində daşımaları yerinə yetirir. İkinci tip müəssisələr isə hazır məhsulu istehsalçıdan istehlakçıya çatdırmaqla əlaqədar daşımaları yerinə yetirirlər.

Nəqliyyat müəssisələri yerinə yetirəcəkləri funksiyalara görə iki qrupa bölünür:

- kompleks nəqliyyat müəssisələri;
- ixtisaslaşdırılmış nəqliyyat müəssisələri;

Kompleks nəqliyyat müəssisələrin əsas tipi nəqliyyat- istismar təsərrüfatlarıdır. Bu müəssisələr yük və sərnişin daşımaları ilə yanaşı nəqliyyat vasitələrinin texniki qulluq və cari təmiri, onların yanacaq və sürtkü materialları ilə təmin etmək, nəqliyyat vasitələrinin saxlanması və s. müxtəlif xarakterli işlərlə məşğul olurlar. İxtisaslaşdırılmış nəqliyyat müəssisələri isə təsərrüfatın yerinə yetirdiyi işlərin biri üzrə ixtisaslaşır. Bu müəssisələrə: yük və sərnişin stansiyaları, avtonəqliyyat qarajları, dayanacaq, texniki qulluq stansiyaları, təmir emalatxanaları, yanacaq və sürtkü yağları doldurma stansiyaları və s. aiddir. Təsərrüfatda əsas istehsal prosesi, yük və sərnişin daşımalarının həcmi (ton, sərnişin), yük və sərnişin dövriyyəsi, yəni nəqliyyat işi (ton.km, sər.km və pullu yürüş), daşımadan əldə ediləcək gəlir (manatla), daşımanın maya dəyəri, mənfəət və rentabellik.

Kompleks nəqliyyat müəssisələrinin işi ilə ixtisaslaşdırılmış nəqliyyat müəssisələrinin işi bir-biri ilə əlaqədardır. Onların səmərəliliyinə nail olmaq üçün nəqliyyat müəssisələrinin düzgün yerləşdirilməsi problemi elmi və əməli cəhətdən həll edilməlidir.

N ə q l i y y a t d a ə s a s i s t e h s a l f o n d l a r ı .

İstənilən istehsal prosesini həyata keçirmək üçün istehsal vasitələri və işçi qüvvəsi olmalıdır. İstehsal vasitələri iki qrupa bölünür: əmək alətlərinə və əmək cisimlərinə. Hər bir müəssisənin istehsal vasitələri həmin müəssisənin istehsal fondlarını əmələ gətirir. İstehsal fondları 2 yerə bölünür: əsas və dövriyyə

fondlara. Əsas fondlar əmək alətlərini, dövriyyə fondları isə əmək cisimlərini təmsil edir. İstehsal prosesində uzun müddət iştirak edib, öz natural formasını dəyişməyən, dəyərini istehsal olunan məhsulun üzərinə hissə-hissə keçirən fondlara - əsas fondlar deyilir. Əsas fondlara aiddir: binalar, qurğular, ötürücü qurğular, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, istehsal və təsərrüfat ləvazimatları, çoxillik əkililər və s. Dövriyyə fondlarının da 3 əlaməti var: istehsal prosesində tam bir dövr edir, öz dəyərini istehsal olunan məhsulun üzərinə birbaşa keçirir, özünün ilk natural formasını dəyişir. Dövriyyə fondlarına aiddir: xammal və materiallar, pul vəsaiti və azqiyətli və tezköhnələn əşyalar. Adları çəkdiyimiz fondlardan başqa bir də qeyri istehsal fondları fəalliyət göstərir. Adından göründüyü kimi bu fondlar istehsal prosesində iştirak etmir. Onlar yalnız əhalinin mədəni həyatına xidmət göstərir. Belə fondlara uşaq baxçaları, stadionlar, mədəniyyət evləri və s. aiddir.

Ə s a s f o n d l a r ı n t ə s n i f a t ı v ə q i y m ə t l ə n d i r i l m ə s i .

Əsas fondlar bir sıra əlamətlərə görə təsnifləşdirilir: növlərinə görə- sənayedə, rəbitədə, nəqliyyatda, tikintidə, kənd təsərrüfatında tətbiq edilən əsas fondlar; sahə əlamətlərinə görə- binalara, qurğulara, iş və güc avadanlıqlara, nəqliyyat vasitələrinə, ölçü və tənzimləyici cihazlara, hesablama texnikasına, təsərrüfat inventarlarına və s.; istifadə olunma səviyyəsinə görə: istismara olanlara, ehtiyatda olanlara, rekonstruksiya və tikilmədə olanlara, ləğv olunanlara bölünürlər; məqsədli təyinatlarına görə: istehsal təyinatlı, qeyri-istehsal təyinatlı; aidiyyətinə görə : mülkiyyət hüquqi əsasında malik olduğu vəsaitlərə, operativ idarəetmədə və təsərrüfatda olanlara, icarəyə götürülmüşlərə, əvəzsiz olaraq alınmışlara bölünürlər.

1. Binalar---bu qrupa sexlərin korpusları, emalatxanalar, zavod idarəetmə binaları, yaşayış binaları, anbarlar və qarajlar .
2. Qurğular---quyular, qurğular, estakadalar, avtomobil yolları, körpülər və s.
3. Ötürücü qurğular---ötürücü xətlər, transmilli kəmərlər, istilik xətləri, qaz xətləri.
4. Maşın və avadanlıqlar---güc maşınları, generatorlar, maşın mühərrikləri, transformatorlar, ölçü və tənzimləyici cihazlar, laboratoriya avadanlıqları, hesablama texnikası.
5. Nəqliyyat vasitələri---bütün növ nəqliyyat vasitələri.
6. Alət---kiçik qabaritli alətlər (elektrik drel, vibratorlar, çəkiclər).
7. İstehsal inventarları və ləvazimatlar-çənlər, konteynerlər, inventarlar.
8. Təsərrüfat inventarları---təsərrüfat ləvazimatları.

Ə s a s f o n d l a r ı n q i y m ə t l ə n d i r i l m ə s i .

Əsas fondların ilkin dəyərini, bərpa dəyərini, qalıq dəyərini görə qiymətləndirilir. Əsas fondların ilkin dəyəri dedikdə: müəssisə tərəfindən onların alınmasına, quraşdırılmasına, tikilməsinə və hazırlanmasına etdiyi faktiki xərclərin (ƏDV-siz) məbləği başa düşülür. Podrat üsulu ilə tikilən binalar və qurğuların ilk dəyəri kimi onların smeta dəyəri çıxış edir. Təsərrüfat üsulu ilə tikilən obyektlərin ilk dəyəri kimi maya dəyəri çıxış edir.

$$\text{İd} \ddot{e}y. = Fx \ddot{e}r. + Nx \ddot{e}r. - \text{ƏDV}$$

Fxər.-müəssisədə əsas fondların alınmasına və işlək vəziyyətə gətirilməsinə çəkilən xərclərin məbləği.
Nxər.-nəqliyyat xərcləri, quraşdırma xərcləri.

Əsas fondların bərpa dəyəri dedikdə onların təkrar istehsalına çəkilən xərclər başa düşülür. Bərpa dəyəri- əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi siyasətinin nəticəsidir. Əsas fondlarının qiymətləndirilməsini nəzərə alaraq onların təkrar qiymətləndirilməsinə bərpa dəyəri deyilir.

İstismar prosesində əsas fondlar tədricən və aşınır və bu aşınmanın dəyər ölçüsü köhnəlmə adlanır. əgər əsas fondların balans dəyərindən onların köhnəlmə məbləğini çıxsaq, onda onların qalıq dəyərini müəyyən

etmiş olarlıq

Əsas fondların amortizasiyası və amortizasiya ayırmalarının hesablanması. Müəssisənin malik olduğu əsas fondları istehsal prosesi zamanı tədricən köhnəlir və öz dəyərini istehsal olunan məhsulların üzərinə keçirilir. Hər bir müəssisəyə vəsaitin yığımını təmin etmək lazım gəlir ki, bu da özünü amortizasiya şəklində göstərir. Amortizasiya ayırmaları şəklində reallaşan yığım istehsal xərcləri hesabına kompensasiya edilir və yaxud ödənilir. Amortizasiya ayırmaları dedikdə: köhnəlmə ilə əlaqədar olaraq təsərrüfatdan çıxan əsas fondların yenisi ilə əvəz olunması üçün lazım olan pul vəsaitinin məbləği başa düşülür. "Amortizasiya" latın sözü olub "amortizatio" - ödəmək mənası daşıyır. Köhnəlmənin (aşınmanın) 2 cürü olur: fiziki və mənəvi. Fiziki-xüsusi olaraq əsas fondların istismar prosesində və yüklənməsi nəticəsində baş verir, ya da ə.f. texniki-iqtisadi göstəricilərin aşağı düşməsi nəticəsində. Mənəvi-iqtisadi cəhətdən daha səmərəli və texniki baxımdan daha məhsuldar olan yeni ə.f. müəssisəyə daxil olması əsasında baş verir. A. ayırması səviyyəsi ə.f. balans dəyərindən və amortizasiya normasından asılıdır. A. normasını tapmaq üçün illik köhnəlmə məbləğini ə.f. balans dəyərinə bölüb, 100%-ə vurmaqla müəyyən edirlər. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə görə əsas fondların amortizasiyası qalıq dəyəri metodu ilə hesablanır və aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- binalar, tikililər, qurğular ---- 7%
- maşın, avadanlıqlar, hesablama texnikası ---- 25%
- nəqliyyat vasitələri --- 25%
- iş heyvanları --- 20%
- qeyri-maddi aktivlər --- 10%
- digər əsas vəsaitlər --- 20%

İllik amortizasiya məbləğini tapmaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$Am. = B.D. : \dot{I}.M.$$

B.D. - balans dəyəri $\dot{I}.M.$ - istismar müddəti

Məsələn, balans dəyəri - 40000 man., istismar müddəti - 5 il

$$A.m. = 40000 : 5 = 8000 \text{ man.}$$

İllik amortizasiya normasını tapmaq üçün illik amortizasiya məbləğini (8000 m.) balans dəyərinə bölüb (40000 m.) 100% -ə vurmaq lazımdır.

$$\dot{I}.a. = A.m. : B.D. = 8000 : 40000 \times 100\% = 20\%$$

Aylıq amortizasiya normasını tapmaq üçün illik amortizasiya normasını 12-yə bölmək lazımdır.
 $A.ay.n. = \dot{I}.n. : 12 = 20 : 12 = 1,6\%$

Dövriyyə vəsaitlərinin quruluşu.

Dövriyyə vəsaiti dövriyyə istehsal fondu ilə tədavül fondunun pul ifadəsində cəminə deyilir. Dövriyyə fondlarına elə əmək predmetləri və ya cisimləri aiddir ki, onlar istehsal prosesində bir dəfə iştirak edib, öz natural formasını tamamilə itirir və öz dəyərini birdən-birə, tamamilə hazır məhsulun (nəqliyyat işinin) dəyəri üzərinə keçirir. Nəqliyyatda dövriyyə fondlarına ehtiyatda olan yanacaq (benzin, dizel, qaz və s.), sürtkü yağları, ehtiyat hissələri, köməkçi, istismar və təmir materialları və s. aiddir.

Dövriyyə fondlarına eyni zamanda dəyəri az və tez aşınan alətlər, inventarlar, cihazlar aiddir. Dövriyyə vəsaitləri normalaşdırılan və normalaşdırılmayan olmaqla 2 yerə bölünür:

-dövriyyə fondları normalaşdırılır və onların pulla ifadəsi normalaşdırılan dövriyyə vəsaiti adlanır. –tədavül fondlarını(kassadalarda və hesabda pul vəsaitləri, sənədlərdə pul vəsaitləri və debitor borcları) normalaşdırmaq çətin olduğundan normalaşdırılmır və onlara normalaşdırılmayan dövriyyə vəsaiti deyilir.

Dövriyyə fondlarının dəyərinin 97-98%-ni istehsal ehtiyatları təşkil edir.Dövriyyə vəsaitləri özünün və borc vəsaitlərindən ibarət olur.Özünün dövriyyə vəsaitinə dövriyyə istehsal fondlarına olan minimum tələbatın ödənilməsi üçün və qaytarılmadan müəssisənin sərəncamına verilən vəsaitə deyilir.Borc vəsaiti müəssisənin dövriyyə fondlarına olan artan tələbatın (mövsümü daşımaları ilə əlaqədar) ödəmək üçün dövlət bankının ayırdığı qısa müddətli kreditə deyilir.Bu kredit qaytarılmaqla ,kreditin istifadəsinə görə haqq (qabaqcadan) istifadə olunan kreditin illik məbləğindən dövlət bankına faiz verilir.

M a t e r i a l r e s u r s l a r ı n a q ə n a ə t e d i m ə s i y o l l a r ı .

Müəssisələrin ən mühüm vəzifələrindən biri dövriyyə istehsal fondlarından istifadə edilməsini getdikcə yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir;bu da birinci növbədə hazır məhsulun hər vahidinə sərf edilən materialın azaldılmasında təzahür edir.Hər məhsul vahidi üzrə xammal, material və yanacaq sərfinin azaldılması, hər şeydən əvvəl o deməkdir ki,mövcud olan miqdarda materialdan daha çox hazır məhsul istehsal edilə bilər. Beləliklə ,xammal, material və yanacağa qənaət edilməsi nəticəsində mövcud materiallarla istehsal proqramının yalnız tamamilə deyil,həmçinin artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi mümkün olur.Xammal,material və yanacağa qənaət edilməsi əmək məhsuldarlığına müsbət təsir göstərir.Material vəsaiti sərfinə qənaət etmək müəssisələrdə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını və ictimai yığımının artmasını təmin edən əsas amillərdən biridir.Müəssisələrdə materiallar üzrə bir sıra qənaətin mənbələri mövcuddur.Müəssisələrdə materiallar üzrə qənaətin əsas yollarından biri –istehsal tullantılarını azaldan və tullantılardan istifadə olunmasını təmin edən yeni texnikanın və yeni texnoloji proseslərin tətbiq edilməsindən ibarətdir.

Yeni texnikanın tətbiqi ilə yanaşı olaraq ,heç də böyük əsaslı xərc çəkmədən,texnologiyayı səmərələşdirmək və bütün istehsalın mədəniyyətini yüksəltmək üçün gündəlik,müntəzəm iş aparılması da itkiləri və tullantıları xeyli azaldır.Bəhə tamamlanan və az tapılan xammal və material növlərinin yerinə əvəzedic materiallar sərf edilməsi qənaət üçün çox mühüm vasitədir.Əvəzedicilər və yeni materiallar tətbiq edilməsi qənaət üçün çox mühüm vasitədir.Materiallara qənaət etmək uğrunda mübarizə- müəssisələrin bütün fəhlə,mühəndis-texnik işçiləri və qulluqçuları kollektivinin mühüm vəzifəsidir.

N ə q l i y y a t d a ə m ə y i n t ə ş k i l i v ə p l a n l a ş d ı r ı l m a s ı .

İstənilən istehsal prosesini həyata keçirmək üçün əsas iqtisadi vasitələrdən biri- əməkdir.Əmək istehsal prosesinin vaci atriutlarından biri olub insanların şüurlu fəaliyyətindən ibarətdir.Hər bir müəssisədə əməyin hesablanması prosesi aparılır.Əmək haqqı elə təyin olunmalıdır ki, o insanların maddi marağını təmin edə bilsin.Elə buna görə də əməyin keyfiyyətindən, məhsuldarlığından,əmək şəraitindən asılı olaraq əmək haqqı ödənilərkən insanlar arasında müəyyən fərq qoyulur.Əmək haqqı bir-biri ilə əlaqədar 3 elementdən təşkil olunmuşdur:

- Tarif sistemi
- Əmək normalaşdırılması
- Əməyin ödənilmə forması

Tarif sistemi əməyin sərf olunmuş miqdarını müəyyən etmək üçündür.Əməyin normalaşdırılması sərf olunmuş əməyin keyfiyyətini müəyyən etmək üçündür. Əməyin ödənilmə forması isə əmək haqqının hansı formada ödəniləcəyini müəyyən edir.Əmək haqqının ödənilməsinin 2 forması var:1.Vaxtamuzd əmək haqqı 2.İşəməzd əmək haqqı.

Vaxtamuzd əmək haqqı işçinin müəssisədə sərf etdiyi iş vaxtı əsasında ödənilir. İşəməuzd əmək haqqı isə işçinin gördüyü işin və ya məhsulun həcmi əsasında ödənilir. Vaxtamuzd əmək haqqının hesablanması üçün əsas sənəd- tabeldir. Tabeldə işçilərin adı, soyadı, vəzifə adları, ayın iş günləri qeyd edilir. Hər bir işçi gündəlik işdə olmasını tabeldə imzası ilə təsdiqləyir. İşçinin hər hansı bir səbəbdən işə gəlmədiyi günlər şərti işarələrlə tabeldə qeyd edilir.

Nəqliyyat müəssisələrinin istehsal prosesləri təkcə müəssisə xaricində gedir. Daha doğrusu əsas istehsal prosesi kənarında, köməkçi və yardımçı prosesləri isə müəssisə daxilində gedir. Sürücülərin və çilingərlərin əməyinin səmərəli təşkilinin ideya-tərbiyəvi, təşkilati, psixofizioloji amilləri vardır. İş yerinin əlverişli təşkili görülən işdən həzz almaq dərəcəsinə qədər və yüksək əmək məhsuldarlığının təmin edilməsi yolları, vasitələri aşkar edən xüsusi bir elmi sahə-fənn yaranmışdır ki, buna da ergonomika deyilir. Təsərrüfatda ən çox çətinliklə bağlı olan məsələ sürücülərin əməyinin təşkilidir. Bu da birinci növbədə müəssisədən çox uzaq məsafələrdə onların işinin idarə edilməsinin çətinliyidir. Sürücülərinin əməyinin yol şəraitində gərginliyini nəzərə alaraq onların iş rejiminin təşkilinə xüsusi fikir verilməlidir. İşin xətdə təşkili çətinliyi ilə əlaqədar olaraq bəzən əməyin mühafizəsi qaydalarına tamamilə əməl edilmir. Belə ki, bir gündə iki növbə işləməli olur. Həmkarlar təşkilatının müvafiq respublika komitəsinə o şərtlə razılıq verir ki, sürücünün iş saatlarının miqdarı aylıq iş saatları normasından çox olmasın. Sürücülərin əməyinin iş rejiminin əlverişli təşkilinin müxtəlif sxemləri vardır. Bu sxemlər briqadaların tərkibi, nisbətləri, daşıma məsafəsindən, yol şəraitindən və nəqliyyat vasitələrinin tipindən asılıdır. Sürücülərinin əməyinin təşkili avtokolonların düzgün yerləşdirilməsindən və qaraj prosesinin təşkilindən asılıdır. Sürücülərin daşıma prosesində, işinin gərginliyini nəzərə alaraq yollarda yol istirahət məntəqələrinin düzgün yerləşdirilməsi, inşası və istifadəsi təsirli tədbirlərdən biri kimi həyata keçirilir. Qabaqcıl müəssisələrdə sürücü xətdən qayıdarkən nəqliyyat vasitəsini qarajın (deponun) girişində təhvil verir. İşə çıxıqda isə saz vəziyyətdə dayanacaqdan qəbul edir. Bu halda nəqliyyat vasitəsinin qaraj (depo) prosesinin bütün mərhələlərindən keçirmək üçün xüsusi sürücülər fəaliyyət göstərir. Qaraj daxilində çilingərləri və köməkçi fəhlələrin işinin, iş rejiminin və ümumiyyətlə əməyinin səmərəli təşkili üçün bir növbədə qaraj prosesinin səmərəli təşkili sxeminin işləyib hazırlamaq lazımdır. Əməyin təşkilində əmək mühafizəsi, təhlükəsizlik texnikasının, sanitariya-gigiyena normalarının tətbiqi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Kadrların tərkibi və təsnifatı.

İstehsal prosesini həyata keçirmək üçün əsas amil kimi iş qüvvəsi çıxış edir. Müasir zamanda iş qüvvəsinə daha böyük tələblər qoyulur.

Hər hansı bir müəssisənin istehsal proqramı yerinə yetirmək üçün zəruri sayda işçilər tələb olunur, onların dəqiq tərkibdə və hazırlığa malik olması vacibdir.

Müəssisədə fəaliyyət göstərən işçilər 3 qrupa bölünür:

1. İdarəedici heyət: bura direktor və ya rəis, onun müavinləri, sex və şöbə müdürləri, baş iqtisadçı, baş mühəndis, baş mühasib aiddir.
2. İstehsalat heyəti: bura mühasiblər, iqtisadçılar, briqadirlər, mühəndislər, texniklər, anbardar və s. aiddir.
3. Qulluq edici heyət: bura daxildir- sürücülər, katibələr, xadimələr, kitabxanaçılar və s.

Nəqliyyat təsərrüfatlarının kadrları- sürücülərdən, çilingərlərdən, mühəndis-texniki işçilərdən, qulluqçulardan, köməkçi və yardımçı fəhlələrdən ibarətdir. Bunlar kadrların tərkibini təşkil edir. Ayrı-ayrı kateqoriya işçilərinin, onların ümumi sayına nəzərən xüsusi çəkisi (sayla və faizlə) kadrlarının quruluşunun xarakterizə edir. Əsas istehsal prosesində iştirak edən və əsas işi- daşımanı yerinə yetirən sürücülər ümumi kadrların çox hissəsini təşkil etməlidir. İdarə aparatı işçilərinin sayı mümkün qədər az olmalıdır. İdarə aparatında düzgün yerləşdirilməsi və səmərəli istifadə edilməsini

təmin etmək üçün təsərrüfatın idarəetmə sxemi əsaslandırılmalıdır. Sürücülərə olan tələbatı müəyyənləşdirmək üçün istehsal proqramından istifadə edilir.

İşçilərinin orta siyahı sayı 3 cür hesablanır:

1. Artım üçün konkret vaxt verildikdə: Bu zaman ilin əvvəlinə olan işçilərin sayının üzərinə artımın yerdə qalan ayların sayına vurub 12-yə bölməklə əlavə etmək lazımdır:

$$\bar{I}orta = \bar{I}əv. + art. x ay / 12$$

2. Artım üçün konkret vaxt verilmədikdə: Bu zaman ilin əvvəlinə olan işçilərin sayının üzərinə artımın yarısı əlavə edilir: $\bar{I}orta = \bar{I}əv. + art / 2$

3. Artım rüblər üzrə verildikdə: Bu zaman ilin əvvəlinə olan işçilərin sayının üzərinə artımın verilən rübün yarısı yerdə qalan rübün tam sayına vurub 4-ə bölməklə əlavə etmək lazımdır:

$$\bar{I}orta = \bar{I}əv. + (art. x 3,5) + (art. x 2,5) + (art. x 1,5) + (art. x 0,5) : 4$$

Əmək məhsuldarlığı və onun yüksəldilməsi yolları.

Vahid iş vaxtı ərzində bir işçinin gördüyü işə və ya yaratdığı məhsul həcminə əmək məhsuldarlığı deyilir. Əmək məhsuldarlığı artan göstəricidir. İnsanlarda daim çalışırlar ki, az əmək sərf etməklə daha çox məhsul istehsal etsinlər. Bunun üçün də onlar daim ixtisaslarını artırmış, əmək alətlərini təkmilləşdirməyə çalışırlar. Müəssisədə bir sıra göstəricilərin səviyyəsi bir başa əmək məhsuldarlığından asılı olduğu üçün müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının səviyyəsini artırmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Əmək məhsuldarlığının artımına təsir göstərən amillərə aiddir:

1. İşçilərin ixtisasının artırılması.
2. İş yerinin düzgün seçilməsi.
3. İş şəraitinin yaxşılaşdırılması.
4. Əməyə düzgün münasibət göstərilməsi.
5. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış norma və normativlərdən istifadə olunması və s.

Bütün müəssisələrdə olduğu kimi nəqliyyat müəssisələrində də əmək məhsuldarlığının hesabı aparılır. Əmək məhsuldarlığı - bir işçiyə düşən gəlir kimi hesablanır:

$$\bar{I}d.g = g : s$$

burada g- tarif gəliri s- işçilərin

$$\bar{I}d.g = (id.g.2 : id.g.1 - 1) \times 100\%$$

Burada id.g.1- ötən ilin məlumatları

id.g.2- cari ilin məlumatları

Məlum olduğu kimi əmək məhsuldarlığı nəqliyyat təsərrüfatında vahid nəqliyyat işinin miqdarı ilə (əldə edilən gəlirin miqdarı ilə) və nəqliyyat işi vahidinə sərf olunan vaxtla ölçülür. Əmək məhsuldarlığını səviyyəsinə və artım tempinə texniki, təşkilatı, iqtisadi, içtimayi-sosial amillər təsir edir. Əmək məhsuldarlığının səviyyəsini müəyyən edən əsas amil-avtoparkın məhsuldarlığı olduğundan, birinci növbədə avtoparkın məhsuldarlığının düzgün planlaşdırılması vacibdir. Bu proses belə aparılır: Əvvəl tək bir nəqliyyat vasitəsinin saatlıq məhsuldarlığı planlaşdırılır. Təsərrüfatın iş rejimini nəzərə alaraq həmin tək nəqliyyat vasitəsinin günlük, aylıq, rüblük, yarımillik və illik məhsuldarlığı planlaşdırılır (hesablanır və əsaslandırılır). Eyni qayda ilə başqa nəqliyyat vasitələri tipləri üzrə də bütün avtokolonlar üzrə ayrı-ayrılıqda məhsuldarlıq hesablanır. Ayrı-ayrı avtokolonlar üzrə hesablanmış məhsuldarlıq bütün təsərrüfat üzrə toplanır.

Ümumi məhsuldarlığını nəqliyyat vasitələrinin orta sayına bölməklə bir nəqliyyat vasitəsinin orta məhsuldarlığını və bütün təsərrüfat üzrə orta istifadə göstəriciləri hesablanır.

Əmək məhsuldarlığı xalis məhsula görə də hesablanmalıdır (mənfəət ilə əmək haqqının cəmi)

MƏSƏLƏ:

Verilənlərə əsasən 1 işçiyə düşən dəlihi hesablayaq:

Tarif gəliri :290000

İşçilərin sayı:410 nəfər

HƏLLİ:

$$\text{İd.g} = 290000 : 410 = 707,32 \text{ manat}$$

MƏSƏLƏ:

Verilənlərə əsasən əmək məhsuldarlığının artımını hesablayaq:

Tarif gəliri	290000	300500
İşçilərin sayı	410	415

HƏLLİ:

$$\text{İd.g.2} = 300500 : 415 = 724,10 \text{ manat}$$

$$\text{İd.g.1} = 290000 : 410 = 707,32 \text{ manat}$$

$$\text{İd.g.} = (724,10 : 707,32 - 1) = 1,02 - 1 = 0,02 \times 100 \% = 2,37\%$$

Əməyin ödənilməsi fondu və onun növləri.

Ayrı-ayrı müəssisə, sex və ya sahə üçün əmək haqqı fondunun istehsal fəaliyyətinin ümumi yekunları ilə ölçülməsi deməkdir. Buna görə də əmək haqqı fondunun istehsalın həcminə görə planlaşdırılması və əmək haqqı fondunun sərf edilməsi üzərində ciddi nəzarət qoyulması xüsusi ilə vacibdir. Müəssisə üzrə əmək haqqı, əməyə görə bölüşdürmək üçün plan üzrə verilən və müəyyən dövr (ay, kvartal, il) ərzində istehsal tapşırığının yerinə yetirilməsi üçün kifayət edən və lazım olan pul vəsaitinin ümumi məbləğindən ibarətdir. Müəssisə və sahədə əmək haqqının plan fondu, istehsal normalarının, tarif maaşlarının və əmək haqqı sistemlərinin tam şərtli ilə, istehsal planı tapşırıqlarının tam yerinə yetirilməsi üçün plan dövründə veriləcək əmək haqqı məbləğinin hesablanması yolu ilə müəyyən edilir.

Əmək haqqı fondu və orta əmək haqqı müəssisənin əmək planında, istehsal tapşırığının əmək tutumluğu, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, işçilərin sayı, onların peşə və ixtisaslar üzrə tərkibi, tarif şərtləri, əmək haqqı sistemləri və əmək qanunları ilə müəyyən edilən kəmiyyətlərdir.

Plan hesablanarkən əmək haqqı fondu və orta əmək haqqı işçilərin hər bir qrupu üzrə, yəni fəhlələr, mühəndis-texnik işçilər, qulluqçular və kiçik xidmətədiçi heyət üzrə ayrıca olararaq müəyyən edilir. Əmək haqqı plan və hesabat fondu nu fərqləndirirlər. Əmək haqqının hesabat fonduna müəssisə tərəfindən həmin dövr ərzində istər siyahıda olan fəhlə və qulluqçulara, istərsə də müəssisənin siyahısında olmayan şəxslərə verilən bütün əmək haqqı məbləğləri aid edilir.

Planlaşdırma və uçot işlərini sadələşdirmək məqsədilə fəhlələrin saatlıq, günlük, aylıq və illik əmək haqqı fondları fərqləndirilir.

Saatlıq əmək haqqı fonduna aiddir:

1. İşəməzd işləyən fəhlələrə əsas işəməzd qiymətlər üzrə verilən əmək haqqı.

- 2.Mütərəqqi işəməzdla işləyən fəhlələrə əsas işəməzd qiymətlər üzrə verilən əmək haqqı.
- 3.İşəməzd işləyən fəhlələrə mütərəqqi-işəməzd sistem üzrə verilən əlavələr.
- 4.Vaxtaməzd işləyən fəhlələrə tarif maaşı üzrə verilən əmək haqqı.
- 5.İşəməzd və vaxtaməzd işləyən fəhlələrə verilən mükafatlar.
- 6.İşdən azad olmayan briqadirlərin əmək haqqı.
- 7.İçtehsalətda şagirdlərin ödənilməsi üçün fəhlələrə verilən haqqı.

Günlük əmək haqqı fonduna aiddir:

- 1.Qanunla müəyyən edilmiş hallarda növbə daxili faşilələr üçün verilən haqq.
- 2.İş vaxtından kənar işlənməmiş saatlar üçün verilən əlavə haqq.
- 3.Qısalədılmış iş günü yeniyetmələrə verilən əlavə haqq.

Aylıq(illik) əmək haqqı fonduna aiddir:

- 1.Məzuniyyətlər zamanı verilən əmək haqqı.
- 2.Qanunla müəyyən edilmiş hallarda bütöv-günlük işsiz dayanmalar və işdə əmələ gələn fasilələr üçün verilən əmək haqqı.
- 3.Uzun müddətli xidmətə görə və işdən çıxarılma haqqı və s.

S a a t l ı q ə m ə k h a q q ı f o n d u –faktiki işlənilən vaxtın ödənilməsindən ibarətdir.

G ü n l ü k ə m ə k h a q q ı f o n d u -faktiki işlənilən adam-günlərə görə verilən haqqdan ibarətdir.

A y l ı q v ə i l l i k ə m ə k h a q q ı f o n d u –müəssisənin fəhlələri üçün hesablanan bütün əmək haqqı ödəmələrindən ibarətdir.

İ S T E H S A L X Ə R C L Ə R İ V Ə M Ə H S U L U N M A Y A D Ə Y Ə R İ .

Hər bir ölkədə müxtəlif çeşiddə məhsullar istehsal edilir.Bu məhsullar realizə olunmaq üçün ölkə daxilində və ya xarici bazarlarda satışa çıxardılır.Məhsul satışa çıxarılarəkən ona qoyulan qiymət necə gəldi müəyyən olunmur.Məhsula qiymət qoyularəkən bir sıra göstəricilər mütləq nəzərə alınmalıdır.Belə ki,istehsalçı məhsulu istehsal edərəkən bir sıra xərclərlə üzleşir.Bu xərclər məhsulun istehsalına çəkilən xərclərdir.Deməli məhsula qiymət qoyularəkən onun istehsalına çəkilən xərclər tələb və təklif nəzərə alınmalıdır.Məhsulun istehsalına çəkilən xərclərə maya dəyəri deyilir.Qiymət müəyyən edilərəkən maya dəyəri bütövlükdə qiymətdə də əks olunmalıdır.Əks halda istehsalı aparmag üçün istehsalçıda hec bir maddi maraq olmaz.Bütün müəssisələrdə maya dəyərinin hesabı aparılır.Maya dəyərinin hesablanması və ona hansı xərc maddələrinin daxil edilməsi haqqında dövlət tərəfindən vahid qayda işlənilir hazırlanır.Bu qayda ölkə daxilində fəaliyyət göstərən bütün istehsal və xidmət müəssisələri üçün baza rolunu oynayır.Ölkə daxilində maya dəyərinin vahid qayda üzrə hesablanması ilk növbədə dövlət üçün əhmiyyətlidir.Cünki istehsalçılar hansı məhsulun satışından əldə etdikləri dəyərdən xərcləri cıxdıqdan sonra yerdə qalan vəsaitdən dövlət büdcəsinə mənəfəət vergisi odəyir.(20%)

Əgər müəssisələrə maya dəyərinin hesablanmasında sərbəstlik verilsə idi onda istehsalçılar süni olaraq xərcləri şişirdirlər, beləliklə mənəfəətin müəyyın hissəsini vrgidən yayındırdılar.Maya dəyəri azalan göstəricidir.Onun aşağı salınması üçün məssisələrdə tədbirlər həyata keçirilir.Maya dəyərinin aşağı düşməsinə təsir göstərən amillərə aiddir-

- Əmək məhsuldarlığının artırılması
- Qeyri istehsal xərclərinin ləğv edilməsi
- Zay məhsul istehsalının minimuma endirilməsi
- İstehsal fondlarından maximum səmərəli istifadə olunması
- Yanagağa elektrik enerjisinə materiallara qənaət edilməsi

Xərc maddələrinə əsasən aiddir

- Əmək haqqı fondu

- Amortizasiya ayırmaları
- Sosial sığorta ayırmaları
- Elektrik enerjisi xərcləri
- Xammal material xərci
- Qaz su kanalizasiya xərcləri
- Digər xərclər

Hər bir sahədə olduğu kimi nəqliyyatda da maya dəyəri göstəricisi hesablanır. Lakin nəqliyyat müəssisələrində maya dəyəri gəlirə düşən xərc göstəricisi kimi hesablanır

$$Gd.x.=X/G$$

Burada- X – İstismar xərci

G- tarif gəliridir.

Maya dəyəri azalan göstərici olduğu üçün nəqliyyat müəssisələrində gəlirə düşən xərcin aşağı düşmə % ilə hesablanır.

$$G.D.X=(1-G.D.X2/G.D.X1)X100\%$$

Burada, G.D.X1 – otən ilin məlumatıdır

G.D.X2 – isə cari ilin məlumatıdır

X Ə R C M A D D Ə L Ə R İ N İ N H E S A B L A N M A S I :

Nəqliyyat müəssisələrində xərc maddələrinə aşağıdakılar daxildir:

- əmək haqqı fondu
- sosial sığorta ayırmaları
- məşğulluq fondu
- amortizasiya ayırmaları
- enerji
- material və ehtiyat hissələri
- yanacaq
- nəqliyyat xərcləri
- təmir və sair xərclər

Müəssisə üzrə istehsal xərclərini hesablamaq üçün xərc maddələrini ayrı-ayrılıqda hesablayıb toplayırlar.

M İ S A L :

İstehsal xərclərini aşağıdakı xərc maddələrinə əsasən hesablayaq:

Əmək haqqı fondu- 200000 manat

Amortizasiya ayırmaları-72000 manat

Enerji-4100 manat

Yuxarıda göstərilən xərc maddələri sosial sığorta ayırmaları və məşğulluq fondu ilə birlikdə ümumi xərcin 81 %-ni təşkil edir.

H Ə L L İ :

İlk növbədə sosial sığorta ayırmaları ilə məşğulluq fondunu tapırıq: Sosial sığorta ayırmaları əmək haqqı fondunun 25%-ni təşkil edir. Məşğulluq fondu isə əmək haqqı fondunu 2%-ni.

$$S/sığorta ayırmaları= Ə/haqqı fondu x 25%=200000x25:100=50000 manat$$

$$M/fondu= Ə/haqqı fondux 2%= 200000x2:100=4000 manat$$

Digər xərclər ümumi xərclərin 19%-ni təşkil edəcəkdir:

$$(Ə/haqqı f.+S/s.a. + M.f.+ A.a.+ El)x 19 /81 =(200000+ 50000+4000+72000+4100)x19 /81= 330100x19 /81=6271900 /81=77430m.$$

Deməli müəssisənin ümumi istehsal xərcləri $X = 6271900 + 77430 = 6349330$ manat.

QIYMƏTİN NOVLƏRİ, FUNKİSİYALARI .

İstənilən məhsulu istehsal etmək bir yerdən digər yerə daşmaq, salamat saxlamaq, nəhayət istehsalçıya çatdırmaq üçün müəyyən qədər ıvıq sərf etmək lazımdır. Elə buna görə də qiymət məhsulun istehsalına çəkilən zəruri əmək sərfini özündə əks etdirir. Qiymət istehsalçı ilə istehlakçı arasında münasibətləri tarazlaşdıran ən mühüm göstəricilərdən biridir. Qiymət dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə təsir göstərmə vasitəsidir. Qiymət hər şeydən əvvəl dəyər qanuna əsaslanmalıdır. O əmtəə-pul münasibətlərinin düzgünlüyünü əks etdirməli, iqtisadi münasibətlərin inkişafı üçün real şərait yaratmalıdır. Beləliklə məhsulun dəyərinin pulla ifadəsinə qiymət deyilir. Məhsul istehsalçıdan istehlakçıya çatana qədər müxtəlif mərhələlərdən keçir. Bu mərhələlərin hər birində ona müəyyən qədər əmək sərf olunur. Elə buna görə də müxtəlif regionlarda istehsal olunmuş eyni adda məhsula müxtəlif qiymətlər qoyulur. Qiymətlə maya dəyəri arasında münasibətlər özünü 3 formada göstərir

1. Qiymət maya dəyərindən yüksək olduqda

-Bu zaman istehsalçı məhsulun satışından əldə etdiyi gəlir hesabına həm xərcini ödəyir, həm də təkrar istehsalı aparmaq üçün vəsaiti qalır.

2. Qiymət maya dəyərinə bərabər olduqda

-Bu zaman istehsalçı əldə etdiyi gəlir hesabına yalnız xərcini ödəyə bilər. Təkrar istehsalı aparmaq üçün isə əlavə vəsait qalmır

3. Qiymət maya dəyərinin aşağı olduqda

-Bu zaman istehsalçı əldə etdiyi gəlir hesabına xərcini belə ödəyə bilmir və nəticədə müflisləşib sirdən çıxır

Hər bir ölkədə fəaliyyət göstərən qiymət növü həmin ölkənin qiymət sistemini əmələ gətirir. Qiymət sistemini dövlətin sınırlı sistemi adlandırılır. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq qiymətin növlərində də dəyişikliklər nəzərə çarpır. Belə ki, qiymətlər aşağıdakı əlamətlərinə görə növlərə bölünür

- Fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi dövriyyənin xarakterinə görə

- Müəyyən olunma qaydalarına görə

- Fəaliyyət müddətinə görə

- Ərazi əlamətlərinə görə

Bu növlərdə hər biri müxtəlif yarım növlərə bölünür

1-ci növün yarım növlərinə aiddir

-Topdan satış qiymətləri

-Pərakəndə satış qiymətləri

-Satın alınma qiymətləri

-Nəqliyyatda sərnişin və yukdaşımaları üçün tariflər

-Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər üçün tariflər

2-ci növə aid olan yarım növlər

-Dövlət tərəfindən müəyyən olunan qiymətlər

-Tənzimlənən qiymətlər

- Sərbəst qiymətlər

3-cü növə aid olan yarım növlər

-Sabit qiymətlər

-Cari qiymətlər

-Mövsümi qiymətlər

-Mərhələli qiymətlər

4-cü növə isə yalnız dünya bazarına çıxan məhsulların qiyməti daxildir

Qiymətin aşağıdakı funksiyaları var

1.Əmək məsrəfinin uçotu və ölçülməsi funksiyası

2.Situmullaşdırıcı funksiyası

3.Tənzimləyici funksiya

4.Bölüşdürücü funksiya

Nəqliyyat sistemində fəaliyyət göstərən tarif qiymətləri tənzimlənən qiymətlər olub 1-ci növün 4-cü yarım növünə aiddir

Nəqliyyatda tariflər 4 yerə bölünür

1.Ən geniş yayılmış adi tariflər

2.Yüksək tariflər

3.Güzəştli tariflər

4.Əlavə xidmətlər üçün tariflər

P L A N L A Ş D I R M A .

Planlaşdırma-məlumatların təhlili əsasında proqnozlaşdırmaq,məqsədli oriyentir,qəbul olunmuş qərarların hazırlanması üçün əsas vasitədir.Planlaşdırma müəssisənin inkişafı üçün başlıca amil olaraq qalır və müəssisənin taleyi onun düzgün qurulmasından asılıdır.Plan-yunan sözü olub,məzmununa görə -rəvan,bərabər sözlərinə uyğun gəlir.Plan-məqsədi,məzmunu,həcmi,metodları,ardıcılığı,icra olunma vaxtı göstərilməklə müəyyən bir dövr üçün yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan iş və tapşırıqların məcmusunu özündə əks etdirən sənəddir.Məsələn,tədris planı,istehsal planı,biznes-plan və s.

Planlaşdırma –məqsədə çatmaq üsuludur,resursların tədarükü və məhsul istehsalının vaxtında ,ahəngdar istehsal edilməsinin zəruri şərtidir.

PLANLAŞDIRMA ----QƏBUL OLUNAN QƏRAR----YERİNƏ YETİRMƏ----NƏZARƏT

Planlaşdırmanın sxemi belədir.Bu sxemdə planlaşdırma əsas vasitə və şərtidir.Planlaşdırma çox əhəmiyyətli bir amil olduğuna baxmayaraq,bütün hadisələri dəqiq planlaşdırmaq çox çətinidir.Bu da əsasən dəqiq informasiyaların olmaması,xərclərin az olması və s. ilə əlaqədardır.Planlaşdırmanın özünün meyarları var.Ümumi,strateji,taktiki,operativ,məqsədyönlü və sş ola bilər.Qisamüddətli və uzunmüddətli planlaşdırma formaları var.

Planlaşdırmanın əsas prinsipləri mövcuddur:

1.Demokratik mərkəziyyət

2.elmlilik prinsipi

3.fasiləsizlik prinsipi

4.komplekslilik prinsipi

5.mütənasiblilik prinsipi

6.optimallaşdırma prinsipi

Planlaşdırmanı tək adam və ya kollektiv apara bilər.Planlaşdırmada vaxt,istifadə olunan alətlər,metodika,həyata keçilmə müddəti və s.böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəqliyyat müəssisə və istehsal birliklərinin hərtərəfli istehsal-təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti biznes nöqtəyi nəzərdən qısa və uzunmüddətə planlaşdırılır. Nəqliyyat –dövlət konserni səviyyəsində isə respublika(ölkə)nəqliyyatının inkişafı əsas istiqamətlər üzrə proqnozlaşdırılır. Biznes dedikdə mənfəətlilik nöqtəyi-nəzərdən nəqliyyat təsərrüfatının hərtərəfli fəaliyyətinin təşkili, planlaşdırılması və idarə edilməsi başa düşülür.

Nəqliyyat müəssisələrində planlaşdırmanın əsas növləri bunlardır:

- 1.perspektiv
- 2.cari
- 3.əməli(rüblük, ayləq, ongünlük, həftəlik, günlük, növbəlik və saatlıq)

Planlaşdırmanın bir neçə metodu vardır: balans metodu, normativ metod, analitik metod, amillər metodu, proqram –məqsədli metod, iqtisadi-riyazi metod və s.

STRATEJİ PLANLAŞDIRMA .

Planlaşdırma sisteminin 2 növü var: texniki-iqtisadi və operativ planlaşdırma.

Texniki-iqtisadi planlaşdırma müəssisənin müvafiq plan dövründə dövlət tapşırıqlarının və istehlakçıların sifarişlərinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş texniki, iqtisadi, təşkilati və sosial inkişaf planlarının işlənilib hazırlanmasına dair hesablaşmalar sistemidir. Texniki-iqtisadi planlaşdırmanın 2 növü var: qısamüddətli və uzunmüddətli. Uzunmüddətli-iqtisadiyyatın və onun tərkib hissələrinin – sahələrin, müəssisələrin 5 il üçün tapşırıqların işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Qısamüddətli-uzunmüddətli plan tapşırıqlarının iş yerlərinə çatdırılmasına imkan verən planlaşdırma iş növüdür. O, indi də öz funksiyasını saxlayır. Strateji planlaşdırmanın 4 mərhələsi var:

1. müəssisənin proqramının işlənilib hazırlanması
2. müəssisənin məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi.
3. sifarişportfelinin tərtib edilməsi.
4. müəssisənin yüksəlişstrategiyasının işlənilib hazırlanması.

Müəssisənin proqramı-müəyyən dövr ərzində onun həyata keçirəcəyi işləri, məqsəd və vəzifələri özündə əks etdirir. Müəssisənin məqsəd və vəzifələri-onun proqramının əsasında müəyyənləşdirilir. Strateji portfeli(təsərrüfat çantası)-strateji planlaşdırmanın əsas mərhələsi hesab olunur. Burada bazarın həcmi, onun artım tempi, rəqabətin gərginliyi, mənfəətin məbləği və s. nəzərə alınır. Müəssisənin yüksəliş strategiyası-hansı istehsalların yaradılmasının əlverişli olduğunu aşkar edir.

BİZNES - PLAN VƏ ONUN ƏSAS BÖLMƏLƏRİ .

Bazar idtisiadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyətinin planlaşdırılması sistemində özünəməxsus rol oynayan və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən plarlardan biri də biznes-plandır. Biznes-plan təbii bir haldır, çünki müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin ən əsas məqsədi ilə, yəni maksimum mənfəət əldə edilməsi ilə əlaqədardır.

Biznes-planın tərtibində ümumi məqsəd istehsal sahibkarlığı üçün maliyyə mənbəyi tapmaq, investorları biznes fəaliyyətinə cəlb eeləməkdir. Biznes-planlar tərtib olunarkən bu şərtləri əməl etməlidir: –biznes-plan çox yığcam, sadə, tez dərk oluna bilən tərzdə peşəkarlıqla tərtib olunmalıdır.

–biznes-plan investorlar üçün cazibədar və anlaşıqlı olması məqsədlə, bölmələr üzrə işlənilib hazırlanmalıdır.

–biznes-

plan özünün obyektiv qiymətini almalı və bunun üçün o, sahibkarlıqla məşğul olacaq kollektivin hər biri tərəfindən öyrənilməlidir.

Müəssisədə biznes-plan müəyyən tələblərə uyğun olaraq işlənilib hazırlanır və əsasən aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

- həyata keçiriləcək layihənin məqsəd və vəzifələri

xülasə bölməsi

- sahibkar tərəfindən istehlakçıya təklif edilən məhsulun və yaxud xidmətin xarakteri bölməsi

- tələbin, satış bazarının və həcmnin təhlili və qiymətləndirməsi bölməsi

- texniki-təşkilati tədbirlər bölməsi

- layihənin ehtimal təminat bölməsi

- layihənin

səmərəlilik bölməsi.

Nəqliyyat müəssisələrində biznes-plan 5 və 1 il müddətinə bu bölmələr üzrə tərtib edilir:

1. Firmanın marketinq fəaliyyətinin planlaşdırılması. Nəqliyyat-komersiya fəaliyyətinin planlaşdırılması.

2. Daşımanın planlaşdırılması. Burada mənfəətlilik meyar ilə yük və sərnişin daşımaları planlaşdırılır.

3. nəqliyyat firmalarının istehsal proqramı. Nəqliyyat vasitələrinin və bəstifadə göstəricilərinin və texniki qulluğun planlaşdırılması. 4. Norma və normativlərin işlənilib hazırlanması.

5. maddi-texniki təchizatın planlaşdırılması.

6. əsaslı tikintinin planlaşdırılması

7. köməkçi təsərrüfatın planlaşdırılması

8. əməyin və əmək haqqının planlaşdırılması

9. istismar (istehsal) xərclərinin, mənfəət və rentabelliğin plan-sı

10. iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının plan-sı

11. səmərəliliyinin yüksəldilməsinin plan-sı

12. sosial inkişafının plan-sı

13. ətraf mühitin

qorunmasının plan-sı

14. maliyyənin planlaşdırılması.

Planlaşdırma sistemində müəssisə və istehsal birliklərinin kollektivlərinə tam müstəqillik verilir. Daşıma planı və istehsal proqramı tərtib edilərkən, təkcə daşımanın ton ilə həcmi və əsas sifarişçilərin siyahısı artıq yuxarıdan təsdiq edilmir.

D A Ş I M A L A R I N P L A N L A Ş D I R I L M A S I Yük və sərnişin daşımalarının planlaşdırılması üçün rayonun, şəhərin, yol şəraiti, iqlim şəraiti və nəqliyyat şəraiti öyrənilməlidir. Yolların pasportları üzrə və faktiki xarakteristikaları məlum olmalıdır. Yükləmə-boşaltma məntəqələrini, giriş yollarının xüsusiyyətləri, yükləmə və boşaltmada istifadə olunan maşın və mexanizmlərinin texniki istismar göstəriciləri məlum olmalıdır. İlin rübləri, ayları, günləri və saatları üzrə yük və sərnişin axınları öyrənilməlidir. Yük və sərnişin axınları bütün yollar üzrə düz və əks istiqamətlərdə öyrənilir. Daşınacaq məhsulun, yükün xüsusiyyətləri, sinifləri dəqiqləşdirilir. Sifarişçi müəssisələrinin ünvanları, obyektləri, yükləmə-boşaltma məntəqələri dəqiqləşdirilir. Cədvəllər qurulur: sərnişin daşımaları üçün yollar üzrə və müddətə görə müvafiq olaraq 2 cədvəl qurulur. Yükdaşımalarını xarakterizə edən 3 cədvəl tərtib edilir. 1-cidə yüklərin növləri və sinifləri üzrə daşımanın həcmi tonlarla və %-lə, 2-cidə yollar istiqamətlər üzrə ton və %-lə, 3-cüdə isə sifarişçi müəssisə və təşkilatlar üzrə ton və %-lə göstərilir.

Daşıma planının əsas göstəriciləri yükdaşımanın həcmi ton, sərnişin daşımanın həcmi nəfərlə, yük dövriyyəsi t.km-lə, sərnişin dövriyyəsi sər.km-lə, taksi ilə daşımalarda pullu yürüş pul km-lə, orta yükdaşıma məsafəsi km-lə götürülür.

MÜƏSSİSƏNİN GƏLİRİ VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Hər bir fəaliyyətin nəticəsi müəyyən bir məhsul istehsal etmək, xidmət göstərmək və yekunda gəlir əldə etməkdir. Müəssisə ictimai tələbatın ödənilməsi və əlavə xərc etdiyindən çox vəsait alması məqsəddir,

istehsal amillərini birləşdirməklə məhsul isyehsal edib satan, işlər görüb, xidmətlər göstərən, hüquqi şəxs olan təsərrüfat subyektidir.

Gəlirlər müəssisənin il ərzində onu maliyyələşdirən kapitaldır, o pul vəsaitləri və digər əmlak, səkilində aktivlərin daxil olması, öz öhdəliklərini yerinə yetirməklə kapitalın həcmə çoxalması nəticəsində təşkilatın, müəssisənin bu dövr ərzində əldə etdiyi məcmu (ümumi) iqtisadi fayda, götürdüyü xeyirdir.

Müəssisənin gəliri özündə onun illik mənfəətini və digər fəaliyyət növlərindən əldə edilən vəsaitləri əks etdirir. Gəlirin əsas hissəsini müəssisənin mənfəəti təşkil edir. Deməli, müəssisənin gəliri kəmiyyətcə yalnız onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətindən əldə edilən vəsaiti deyil, eyni zamanda onun qeyri-istehsal sahələrindən əldə edilən vəsaitləri özündə birləşdirir.

Müəssisənin gəlirlərinin mahiyyətini, məzmununu və əmələ gəlməsi prosesi, onun yaranması, hansı mənbələrdən formalaşmasını bilmək vacibdir.

Gəlirlərin yaranmasına görə, təyinatına, yerinə yetirdiyi funksiyalara müvafiq olaraq, onlar müəyyən xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Gəlirlərə daxil olan vəsaitlər, əsasən, ilk əvvəl məhsulun satışından daxil olan məbləğdir. İstehsal prosesində məhsulun satışından pul vəsaitləri il ərzində müəssisənin xalis əmlakını artıran pul formasında dəyərlərin mədaxilidir. Müəssisənin hesabına daxil olan pul vəsaitlərinin heç də hamısı onun xalis əmlakını artırma bilmirlər və eləə buna görə də onlar gəlir hesab oluna bilməzlər.

Müəssisənin gəlirinə aid olmayan vəsaitlərə təsisçilərin qoyduqları əmanətlər, Gəlirlərin əldə edilməsi pul vəsaitlərinin, aktivlərin və digər əmlakın daxil olması ilə əlaqədar olduğundan müəssisənin üçüncü şəxsdən (hüquqi və ya fiziki) aldığı ixracatdan gömrük rüsumları, əlavə dəyər vergisi, aksizlər – sonradan büdcəyə köçürüldüyündən – müəssisə üçün gəlir sayılmır.

Son illərdə dövlət müəssisələrində geniş istifadə olunan və hesablanan gəlirin üç növü mövcuddur:

1. Müəssisənin ümumi gəliri – onun iş nəticələrini səciyyələndirilən mühüm iqtisadi göstəricilərindən biridir. Başqa sözlə, müəssisənin ümumi gəliri onun sərəncamına daxil olan pul vəsaitinin əməyin ödənilməsinin vahid fondunun və müəssisənin xalis gəlirinin yaradılmasına yönəldilən hissədir.
2. Müəssisənin təsərrüfat hesablı gəliri - əməyin ödənilməsi üçün müəssisənin tam sərəncamına daxil olan vəsait və mənfəətin bir hissəsidir. Təsərrüfat hesablı gəlir müəssisə kollektivinin istehsal və sosial inkişafının mənbəyidir. Təsərrüfat hesablı gəlir müəssisədən götürülə və yenidən bölüşdürülə bilər.
3. Müəssisənin xalis gəliri – müəssisə işçilərin əməyi ilə yaradılmış izafi məhsulun pulla ifadəsi olub, məhsulun satış qiymətində hesablanmış dəyəri ilə tam maya dəyəri arasındakı fərqi təşkil edir. Müəssisənin xalis gəliri onun pul yığımı və dövlət büdcəsi gəliri mənbəyidir. Müəssisənin xalis gəliri əməyin ödənilməsinin vahid fondu yaradıldıqdan sonra qeyd etdiyimiz kimi müəssisənin ümumi gəlirinin yerdə galan hissəsidir. Xalis gəlirin ümumi məbləğində mənfəətin payı çoxdur və ona görə də müəssisənin mənfəəti onun xalis gəliri formasında çıxış edir.

GƏLİRİN PLANLAŞDIRILMASI.

Nəqliyyat müəssisələrinin fəaliyyətinin əsas göstəracəsi – gəlirdir. Nəqliyyat sistemində gəlir, təsdiq olunmuş tarif qiymətlər ilə təqdim olunmuş xidmətlər müqabilində əldə olunur. Nəqliyyat müəssisələrində tarif gəliri aşağıdakı 2 mənbə hesabına yaranır: 1. yük daşımalardan
2. sörnişin daşımalardan.

MÜƏSSİSƏNİN GƏLİRİ VƏ ONUN NÖVLƏRİ.

Gəlir illik artım olub, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan pul vəsaitidir. İstənilən iqtisadi prosesdə başlıca maddi maraq gəlirlərin əldə olunmasıdır. Hər bir insan, müəssisə, təşkilat, ümumiyyətlə həyat çərçivəsində müəyyən iqtisadi münasibətlərə malik olur. Bu münasibətləri saxlamaq üçün mütləq gəlirlər və xərclər olmalıdır. Hər bir insan da çalışır ki, xərclərdən daha çox gəlir əldə etsin. Cəmiyyətin normal fəalliyətini və onun üzvlərinin tələbatının təyin edilməsi məqsədilə gəlirlər daim artırılmalıdır. Gəlirlərin artmasına təsir göstərən amillərə aiddir:

1. İstehsalın həcmnin artırılması.
2. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi.
3. Texniki tərəqqinin sürətlə artımı.
4. Qiymətlərin artması.

Təsərrüfatın gəlirinə təsir edən amillər texniki istismar göstəricilərinin gəlirin səviyyəsinə təsiri kimi nəzərə alınır.

Müəssisələrin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri: mənfəətdir. Müəssisədə bir sıra göstəricilərin səviyyəsi mənfəətdən asılıdır. Fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq istehsalçılarda və sahibkarlarda əsas məqsəd—mənfəətin əldə olunmasından ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq mənfəətin hesablanması müəyyən dəyişikliklər nəzərə çarpır. Belə ki, mənfəət həm mürəkkəb, həm də əsas göstəricilərdən birinə çevrilmişdir. Əsaslıq ondan ibarətdir ki, müəssisədə bütün göstəricilər mənfəətin ətrafında cəmlənir. Mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, köhnə iqtisadi sistemdən fərqli olaraq müasir şəraitdə qiymətlər dəyişməz qalır. Qiymətlərin hər an tələb və təklifdən asılı olaraq dəyişdiyini nəzərə alsaq mənfəətin hesablanmasındakı mürəkkəbliyi təsəvvür etmək çətin olmaz.

MƏNFƏƏT VƏ ONDAN İSTİFADƏ.

Müəssisədə 2 cür mənfəət hesablanır: balans mənfəəti və sərbəst mənfəət (müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət). Balans mənfəətinin əsas mənbələri, balans mənfəətinin səviyyəsinə təsir edən göstəricilərlə müəyyən edilir. BALANS mənfəəti məhsulun satışından (işin görülməsindən, xidmətin görülməsindən) əldə olunan gəlirlə (ƏDV-siz) məhsulun (işin, xidmətin) istehsalına çəkilən xərc arasındakı fərqə deyilir.

Balans mənfəətindən ilk növbədə bir sıra ödəmələr verilir: torpaq, əmlak vergiləri və s. Bundan sonra yerdə qalan vəsait - sərbəst mənfəət adlanır. Sərbəst mənfəətdən 2 fondun smetası tutulur: istehlak fondu və yığılma fondu. İstehlak fondundan müxtəlif mükafatlar, yardımlar verildikən istifadə olunur. Yığılma fondu isə yeni texnikasının alınmasına sərf edilir.

Balans mənfəəti aşağıdakı kimi hesablanır:

$$M_b = G - X$$

Burada M_b -balans mənfəəti G -tarif gəliri (ƏDV-siz) X -istismar xərcidir

M İ S A L :

Müəssisənin balans mənfəətini hesablayın:

Tarif gəliri- 103177 manat

İstismar xərci- 73648 manat

H Ə L L İ :

$$Mb = 103177 - 73648 = 29529 \text{ manat.}$$

Qeyd: Əgər tarif gəliri ƏDV ilə verilir, onda tarif gəlirindən mütləq ƏDV (18%) çıxılmalıdır

Müəssisənin balans mənfəətindən bütün vergilər, ödəmələr çıxıldıqdan sonra yerdə qalan mənfəət müəssisənin sərəncamında qalan (sərbəst) mənfəət adlanır. İndi bu prosesi bir qədər aydınlaşdıraraq. İlk növbədə balans mənfəətindən ilk ödəmələr (əmlak vergisi, torpaq vergisi və s.) çıxılır. Əmlak vergisi müəssisənin əsas vəsaitlərinin dəyərinin 1% -i həcmində, torpaq vergisi isə qüvvədə olsın təlimata əsasən hesablanır. İlk ödəmələr çıxıldıqdan sonra yerdə qalan mənfəət vergiyə cəlb olunan mənfəət adlanır.

$$Mv.c. = Mb - \ddot{O}i$$

Burada : $Mv.c.$ – vergiyə cəlb olunan mənfəət

Mb - balans mənfəəti

\ddot{O} - ilk ödəmələr (əmlak vergisi, torpaq vergisi və s.)

Vergiyə cəlb olunan mənfəətdən büdcəyə mənfəət vergisi ödənilir

$$Mbüd. = Mv.c. \times VD$$

Burada $Mbüd.$ - büdcəyə ödənilən mənfəət vergisi

VD - qüvvədə olan mənfəət vergisinin dərəcəsi

Büdcəyə köçürmələr edildikdən sonra yerdə qalan mənfəətdən baş müəssisəyə planlaşdırılmış ödəmələr çıxılır. Qalan mənfəət müəssisənin sərəncamında qalan (sərbəst) mənfəətdir.

$$Ms = Mv.c. - Mbüd. - \ddot{O}b$$

Burada Ms - müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət

$\ddot{O}b$ – baş müəssisəyə ödəmələr.

M İ S A L .

Verilənlərə əsasən müəssisənin sərəncamında qalan mənfəəti hesablayın:

Tarif gəliri ƏDV ilə	-8243 manat
İstismar xərci	-5034 manat
İlk ödəmələr	-413 manat

H Ə L L İ :

İlk növbədə ƏDV-siz tarif gələri hesablanmalıdır. Bu iki yolla hesablanı bilər: ya ƏDV hesablanıb tarif gəlirindən çıxılmalı, ya da ƏDV-siz tarif gəliri tapılmalıdır.

$$\ddot{A}DV = 8243 \times 18 : 118 = 1257 \text{ manat}$$

$$G(\ddot{A}DV\text{-siz}) = G(\ddot{A}DV \text{ ilə}) - \ddot{A}DV = 8243 - 1257 = 6985 \text{ manat}$$

Sonra balans mənfəəti hesablanır:

$$Mb = G - X = 6985 - 5034 = 1951 \text{ manat}$$

Vergiyə cəlb olunan mənfəət hesablanır:

$$Mv.c. = Mb - \ddot{O}i = 1951 - 413 = 1538 \text{ manat}$$

Büdcəyə mənfəətdən vergi hesablanır:

$$M \text{ b\u00fcd.} = Mv.c. \times VD : 100 = 1538 \times 20 : 100 = 307,6 \text{ manat}$$

Sonra m\u00fcssis\u00e9nin s\u00e9r\u00e9ncamında qalan m\u00e9nf\u00fat hesablanır:

$$Ms = Mv.c. - Mb\u00fcd. = 1538 - 307,6 = 1230,4 \text{ manat}$$